

SARIKAMIŞ'TA TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR Historical and Archaeological Research in Sarikamis

Yasin TOPALOĞLU

Arş. Gör. Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
tryasin@hotmail.com

Özet

Doğu Anadolu Bölgesi'nin, Erzurum-Kars Bölümü'ndeki ve Kars ili sınırları içerisinde kalan Sarıkamış ilçesinde şimdiye kadar yapılan çalışmaların büyük bir kısmı yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Yakın bir dönemde Kültür ve Turizm Bakanlığı adına yürüttüğümüz yüzey araştırmalarıyla bölgenin tarihi ve arkeolojisi daha belirgin bir şekilde anlaşılmaya başlanmıştır. Özellikle bölgenin Demir Çağı'ndaki yoğun iskânı sonucunda oluşmuş yeni merkezler tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kars, Sarıkamış, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı

Abstract

Most of the researches on Sarikamis which is located within the province of Kars in the Erzurum-Kars part of east Anatolia are founded on written sources. The surface surveys which we carried out in the name of the Ministry of Tourism and Culture have contributed to a better understanding of the history and archaeology of the area. Especially, some settlements were discovered which were established in the Iron Age.

Keyword: Kars, Sarikamis, First Bronze Age, Iron Age

Sarıkamış İlçesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin, Erzurum-Kars Bölümü sınırları içerisinde olup idari olarak Kars ili sınırları içerisinde yer almaktadır. İlçenin yüzölçümü 1951 km²'dir. Kuzeyde Selim, kuzeybatıda Şenkaya, batıda Narman, güneybatıda Horasan, güneyde Eleşkirt, doğuda Kağızman İlçeleri ile komşudur¹.

Sarıkamış'ı jeopolitik olarak her dönemde önemli kılan nedenlerin başında coğrafyasının yerleşime uygun olması, verimli çayırların bulunması, hayvancılık için vazgeçilmez yaylalarının bol olması gelmektedir. Aynı zamanda bölge su kaynakları açısından son derece verimlidir. Yine dağlık coğrafi yapısından dolayı doğal yolların geçiş noktasında bulunması bölgenin önemini bir kat daha arttırmaktadır.

Bugünkü topografik görünümünü kazanmasında farklı jeolojik devirlerde, bölge genelinde meydana gelen tektonik hareketlerin büyük rolü olmuştur. Bölgeye jeolojik açıdan bakıldığında, Aras nehri boyunca sönmüş

püskürtülerin oluşturduğu örtünün bir bölümü neojen lavlarından, bir bölümü de dördüncü zamana ait çöküntülerden oluşmuştur. Vadilerde alüvyon yamaç molozu görülmektedir². Sarıkamış'ın batısındaki dağlar kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda sıralanmışlardır. Aras ile Çoruh havzalarını birbirinden ayıran Güllü Dağları'nın önemli yükseltileri Kılıdağ (2893 m.), Karataşdağı (2725 m.), Gökdağ (2684 m.) ve Kızılcadağ'dır. Bölgenin bir diğer önemli dağ silsilesi Soğanlı Dağları'dır. Çamurlu Dağı (2685 m.), Köroğlu Dağı (2750 m.), Küçükumru Dağı (2531 m.) ve Çemberdağı'ndan (2805 m.) oluşur. Bu kitleler Soğanlı Dağları'nın kuzeydoğusunda yer alan Büyükkumru Dağı (2847 m.) ile birlikte, Allahuekber Dağları'nın güneydeki uzantılarını oluştururlar. Soğanlı Dağlarının güneyinde yer alan ve halk arasında Sıpkaç Dağı adı verilen Süphan Dağı'nın (2908 m.) doğusunda kuzey-güney yönlü sıralanmış Çıplak Dağ (2634 m.) ve Kösedag (2599 m.) yer alır. Sarıkamış'ın doğusunda ise kuzey-güney doğrultusunda uzanan Balıklıdağ ve Aladağ yer alır. Balıklıdağ'ın en yüksek tepesini Karanlık Tepe (2858 m.) oluşturur. Balıklıdağ'ın güneyinde yer alan Aladağ (3138 m.) bölgenin en yüksek kütesidir. Bazalt taşının geniş yayılım gösterdiği Aladağ'ın Kabaktepe (2436 m.) ve Küçükkaladağ Tepe'den (2532 m.) oluşan iki tane parazit konisi bulunmaktadır. Aras Irmağının güneyinde de kabaca doğu-batı doğrultusunda uzanan Aras Güneyi Dağları yer alır. Bu dağlar Aras Havzası'nı, Fırat Havzası'ndan ayırırlar. Bu silsilenin en önemli dağı Büyükköse Dağı'dır (3439 m.)³. Doğu-batı yönünde yükseltisi artan silsilenin, Hüseyin Baba (2000 m.), Kavaktepe (2103 m.), Kondultepe (2109 m.), Hazaltepe (2145 m.), Karşı Güney Tepe (2472 m.) ve Şehit Tepe (2458 m.) diğer önemli tepelerdir. Sarıkamış bölgesindeki plato, Balıklı Dağ'ın batı, Kösedag'ın doğu etekleri arasında 2100 m. yükseltiden başlamaktadır. Kuzey-kuzeydoğu yönünde genişleyen plato, Selim'e kadar uzanır. Bölgenin önemli boğazlarından biri olan ve batıda 1600–1650 m. yükseltideki Horasan ile doğuda 1300–1350 m. yükseltide yer alan Kağızman arasındaki, volkanik eşğin Aras Irmağı tarafından yarılması sonucu oluşan⁴, Karakurt Boğazı ilçenin hemen güneyindedir.

Kışın bol kar yağışı alan dağlar, bahar aylarında ve yaz aylarının ortalarına kadar eriyen bu kar suları ile akarsuları beslerler. Bölgenin iki önemli akarsuyu, Aras Irmağı ve Kars Çayı'dır. Kaynağını Bingöl Dağları'ndan ve Palandöken Dağları'ndan alan Aras Irmağı, Pasinler Ovası'ndaki Çobandede Köprüsü'nde Pasin Çayı ile birleşerek, Horasan bölgesine ulaşır. Karakurt Boğazı'nda Sarıkamış sınırları içerisine giren ırmak, kuzeydoğu yönünde akış göstererek, Aladağ eteklerindeki Yarkaya Köyü'nün güneyinde, Sarıkamış sınırlarını terk eder. Tuzluca'da Arpaçayı

ile birleşen Aras Irmağı, Dil yöresinde ülke sınırlarından çıkar. Sınırlarımızın dışında, Kura Irmağı ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür⁵. Sarıkamış ilçe sınırları içerisinde Aras Irmağı'na başlıca: Zivin Çayı, Saat Deresi, Mamaç Dere, Çardaklı Dere, Şehithalit Dere, Yağlıdere, Eski Karakurt Dere, Keklik Dere, Iğrıbüğür Deresi, Karaköse Deresi, Armutlu Deresi ve Zaraphane Deresi katılmaktadır.

Aras, tarihin her döneminde insanlık için önemli bir yer tutmuştur. Kaynaklarda adının çok kullanılması da bunu desteklemektedir. Romalılar Araxes, Gürcüler Raxhsi, Ruslar Araks, Araplar ar-Rass, İranlılar Nahr-i Aras adını vermektedirler. Antik Dönem yazarlarından Herodotos, Aras hakkında

“...Arax'da Matienlerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür.... Arax'ın yalnız bir ağız engele çarpmadan Caspia (Hazar), denizine dökülür...”⁶,

Strabon ise,

“...söylenişine göre Arax Irmağı birçok kollarına ayrılarak memleketi sular altında bırakıp; kollarından biri Caspia (Hazar) Denizi'nde Hirkanya Körfezi'ne dökülür....” ifadelerini kullanmaktadırlar⁷.

Anadolu'nun doğuya açılan iki yol ağzından biri Malatya-Elazığ-Muş-Van depresyonunu takip eden yol; diğeri ise Erzincan-Erzurum-Pasinler yoludur. Horasan'da ikiye ayrılan yolun bir kolu Eleşkirt-Ağrı-Doğu Bayezit yönüne giderken diğerkol da Sarıkamış üzerinden Kars'a gitmektedir. Bu kol, Sarıkamış'a varmadan, Karakurt Boğazı'nda sağa kıvrılarak, Kağızman ve Tuzluca'dan sonra zengin Iğdır Ovası'na inen ikinci bir kola daha ayrılır. Bu ikinci kol Culfa-Tebriz-Tahran yolu ile İran içlerine kadar uzanır. Sarıkamış'tan Kars'a uzanan yol ise şüphesiz bölgenin en önemli yoludur. Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan doğal bir yol ağıdır. Horasan'dan sonra Aras Irmağı'nın sağladığı elverişli vadiyi takip ederek Karakurt Boğazı'na ulaşan yol, çam ormanlarının arasından Sarıkamış'a varır.

Urartu yazıtlarında bu bölgeye “Geçit Ülkeleri” (^{KUR} KA-Sie) adı verilir. Urartular başta olmak üzere bölgeye çeşitli nedenlerle yapılan akınların ve göçlerin en önemli güzergâhıdır. Bu yol, Kars'tan sonra Türkiye topraklarından çıkarak Gümrü yolu ile Tiflis'e ulaşır. Bölgenin önemli ulaşım ağlarından biri de, bölgeyi Çoruh Havzası'na bağlayan Sarıkamış-Gaziler yoludur.

Bölgede Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden Alpaslan Ceylan'ın başkanlığında özellikle 2001 yılından itibaren yürütülen yüzey araştırmaları kapsamında çalışmalarda bulunulmuştur. Özellikle bu çalışmalar sonrası ve daha önce tespiti yapılan merkezler ele alınmıştır.

Sarıkamış Yazıtı

Kars İli, Sarıkamış İlçesi'ne 5 km uzaklıktaki ormanlık alanda yapı kalıntıları arasında bulunan yazıt daha sonra bir cami duvarı içinde kullanılmıştır. Yazıt stelin alt kısmı üzerindedir. Ancak çok tahrip olmuştur. Yazıt günümüzde Gürcistan Devlet Müzesi'nde sergilenmektedir. Yazıtta;

“....Ahuriani şehrini, birgün Aştu şehrini(?) bölgesini ele geçirdim. ...tahıl deposu(?) tüm(?) Aştuhini şehri için. Etiuni ülkesinin(?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler... Argiştı der ki: tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Püskürttüm. Qa[] şehrine kadar kovaladım....orada...yüz...20...yüz...yaktım. X yüz 50... kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minuaoğlu Argiştı, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarıdır). Argiştı der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, he kim suç işlerse tanrı Haldi, tanrı Teişaba (ve) tanrı Şivini (onu) güneş ışığından yoksun etsinler.”
ifadesi yer almaktadır⁸.

Toprakkale / Sarıkamış

Doğu-batı doğrultulu kale, ilçenin 8 km. güneybatısında, Kars-Erzurum çevre yolunun doğusunda, 2070 m. yüksekliktedir. Doğu Anadolu'nun en yüksek kalelerinden biri olan kalenin, en üst noktası ise 2080 m. dir. Kale, su kaynakları açısından oldukça zengindir. Keramik verileri İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na aittir⁹.

Kız Kalesi / Sarıkamış

Sarıkamış'ın 13 km. güneydoğusunda bulunan kale, Keklik Deresi'nde çevreye egemen bir tepe üzerine kurulmuştur. Dereden 2000 m. yükseklikte olan kale, çam ormanlarının arasında yapılmıştır. Kalenin özellikle yoğun olarak Orta Çağda kullanıldığını söylemek mümkündür¹⁰.

Kırankaya / Asboğa Kalesi

Sarıkamış'ın kuzeydoğusunda, Erzurum-Kars karayolunun 18. km. sinde ve yolun hemen solunda kayalık bir alanda yer almaktadır. Kale oldukça büyük bir alana kurulmuştur.

Kuzey-güney doğrultulu kalenin yükseltisi 1925 m.dir. Kalenin doğu duvarları kısmen ayakta. Demir Çağ Kalesidir¹¹.

Taşlıgüney Kalesi ve Kaya Odaları

Sarıkamış'ın 48 km. güneybatısında, Taşlıgüney Köyüne ise 4 km. mesafede, çok sayıda kaya odasının çevrelediği bir kaleye rastlanmıştır. Odalardan birçoğuna ulaşmak mümkün değildir. Orta Çağ yerleşmesidir¹².

Micingert / İnkaya Kalesi

Sarıkamış'ın İnkaya Köyü'nde bulunan kalenin Sarıkamış'a uzaklığı 22 km.dir. Kale Aşağı Pasin olarak adlandırılan bölgede sarp bir kaya kütesinin üzerine kurulmuştur. Eski Erzurum-Kars karayolunun yakınında bulunan kale dikdörtgene yakın bir plan vermektedir. Demir Çağda ve Orta Çağda yerleşme görmüştür¹³.

Zivin / Süngütaş Kalesi

Sarıkamış'a 35 km. uzaklıkta olan Zivin Kalesi ilçenin güneybatısında yer almaktadır. Denizden yüksekliği 1890 m. olan kalenin kurulduğu ana kayanın yüksekliği 40 m.dir. Kalenin kuzeybatı eteğinden Aras Irmağına dökülen Zivin Çayı akmaktadır¹⁴. Demir Çağ ve Orta Çağda yerleşme gören kaleden Urartu dönemine ait yazıt bulunmuştur¹⁵.

Sırataşlar Kalesi / Sarıkamış

Kale Sarıkamış'ın 30 km. batısında ve Micingert'e 10 km. uzaklıkta bulunan kale, sınırları içerisinde bulunduğu köyün hemen batısında yer almaktadır. Kale konum olarak bulunduğu bölgeye tamamen egemendir¹⁶.

Köroğlu Kalesi

Sarıkamış'ın 30 km. kuzeydoğusunda bulunan kale doğal bir kayalık üzerine yapılmıştır. Zivin ve Micingirt Kaleleri ile aynı özellikleri taşımakta ve kare plan vermektedir. Keramik verileri Demir Çağ ve Orta Çağa aittir¹⁷.

Düzmeşe Obsidyen Merkezi

Sarıkamış'ın 17 km. güneybatısında yer almaktadır. Kars-Erzurum karayolunun sağında ve solunda yoğun olarak bulunan obsidyen yatağıdır. Bölgedeki, kale ve höyüklerde çok sayıda bulunan obsidiyenlerin ham madde yatağının Düzmeşe olduğu anlaşılmaktadır¹⁸.

Gevenli Yerleşmesi

Sarıkamış-Yolgeçmez köyünün 1 km. ve Tilkitepe Yerleşmesinin 250 m. kadar, güneydoğusunda yer almaktadır. 1920 m. yüksekliktedir. Kars-Erzurum karayolunun güneydoğusunda yer alan yerleşmenin batısından

doğuya doğru demiryolu yolu geçmektedir. Yerleşmede yoğun bir şekilde kaçak kazı izlerine rastlanılmaktadır. Herhangi bir mimari kalıntıya rastlanılmayan merkezde yoğun bir şekilde keramik bulunmaktadır. Tespit edilen keramiklerin çok azı Demir Çağı özelliği gösterirken büyük bir kısmı Ortaçağ özelliği göstermektedir¹⁹.

Tilkitepe

Yolgeçmez Köyü'nün 750 m. güneyinde ve Kars-Erzurum karayolunun hemen kenarında bulunmaktadır. 1890–1900 m. yükseklikte bulunan yerleşmenin kenarında Asboğa Çayı ile Sarıkamış Çayı birleşmektedir. Tepe üzerinde yuvarlak yapı ve kaba taşlardan yapılmış olan taş sıraları bulunmaktadır. Ancak bu mimari kalıntıların işlevleri, çok belirgin olmadıklarından tam olarak anlaşılamamıştır. Çoğunluğu Demir Çağı'na ait keramikler ve işlenmiş obsidiyenler tespit edilmiştir. Kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış olan ve Erken Demir Çağ örneklerine benzeyen bir mezara rastlanılmaktadır. Mezarda iskelet kemikleri bulunduğu dikkat çekmektedir²⁰.

Yoğunhasan

Kars İli, Sarıkamış İlçesi'ne 42 km uzaklıkta Karapınar Köyü'nün (Karahasan) 5–5,5 km güneybatısında yer alır. Aras Irmağı'nın 1,5 km. güneyinde, Aras Güneyi Dağları'nın kuzey eteğindedir. Kale bir taraftan Kafkasya'dan gelen ve Anadolu'nun içlerine değin uzanan Kafkasya, Kars, Sarıkamış, Horasan, Hasankale, Erzurum, Erzincan, Sivas yolu, diğer taraftan Hindistan, Afganistan, Kuzeybatı İran, Nahçıvan, Iğdır, Kağızman üzerinden gelen tarihi yolların kesiştiği bir kavşak noktasında yer almaktadır. Su kaynakları yönünden çok zengin olan çevre, bodur meşe ağaçları ve dağ çayırlarıyla kaplıdır. Deniz seviyesinden 1850 m yüksekliğindeki kale, 1/25.000'lik haritalarda "Kale Tepe" olarak adlandırılan mevkide bulunmaktadır. Merkezdeki ilk inceleme A.Ceylan tarafından yapılmış ve bazı makalelerde yer bulmuştur. Daha sonra A.Ceylan, O.Belli ile daha kapsamlı olarak "*Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan-A Bronze Age and Urartian Fortress in the Northeast Anatolia: Yoğunhasan*" adıyla bir makale şeklinde yayınlanmıştır. Duvar yatakları, ana kayanın kabaca düzeltilmesiyle oluşturulmuş 27x36 m büyüklüğünde dikdörtgen planlı küçük bir kale, dik bir uçurumla sonuçlanan doğu kısmı üzerinde ana salonlu ve iki odalı bir kaya mezarı ve kalenin 350–400 m güneybatısında bir göletten oluşan merkez, Urartu döneminde yapılmış önemli bir kaledir.

Kalenin batı ve güney duvarlarının en önemli özelliği iki teras halinde

yapılmış olmalarıdır. Batıda iki teras duvarı arasındaki uzaklık 3,20–3,5 m, güneydeki iki teras duvarı arasındaki uzaklık da 4,5–5 m. dir. Ne batı, ne de güney teras duvarında kurtin ve bastiyon bulunmaktadır. Savunmayı kolaylaştıran ve duvarlara sağlamlık kazandıran kurtin ve bastiyonların yerine, teras duvarlarıyla sağlamlık ve güçlülük kazandırılmış olmalıdır. İç duvarın bazı kısımlarındaki taşların 4–5 sıra halinde günümüze değin ulaştığı görülmektedir. Taş duvarların üzerinde kerpiç duvarların var olduğunu, yıkılan ve yüksek öbekler oluşturan kerpiç kalıntıları doğrulamaktadır. Duvarlarda kullanılan iri andezit taşların dış yüzleri ile birleşme yerlerinin kabaca da olsa düzeltildikleri görülmektedir.

Kale içerisinde yüzeyde bulunan polikrom boya bezemeli dışa dönük ağız kenarlı, kısa silindir boyunlu, çift kulplu ve yumurta gövdeli çömlekçik ilginç bir buluntudur. Devetüyü astar üzerine kırmızı ve siyah boyayla hayvan, bitki ve geometrik motifler yapılmıştır. Çömleğin ağız kısmından boynuna değin kırmızı renkli yatay ve kalın bir bant çekilmiş, bundan sonra ise siyah boyayla su dalgaları yapılmıştır. Su dalgalarının altında, kırmızı yatay bantların arası ve alt kısmı, siyah boyayla yan yana içi boş dairemsi motiflerle doldurulmuştur. Gövde kısmında bitki motifleri arasına birbiri peşi sıra tekrarlanan hayvan figürü su kuşu ya da horoza benzemekteyse de, bunun su kuşu olduğu sanılmaktadır. Hayvanın gövdesi tümüyle siyah boyayla boyanmış, dalgalı iki çizgi ile gösterilen kuyruğunun arası ise boyanmadan boş bırakılmıştır.

Kalenin üstünden mezar odasına kayalara oyulmuş basamaklardan inilmekte ancak günümüzde basamakların aşındığı ve yer yer kırıldığı görülmektedir. Aşağıdan 55–60 m. yükseklikte yer alan mezar odasına ulaşmak ise hemen hemen olanaksızdır. Mezar odasının doğu tarafında, 2.70 m x 2.50 m büyüklüğünde boş bir ön alan bırakılmıştır. Bu giriş ön alanın doğu tarafında, ortalama 1.80 m x 0.20 m ölçülerinde iki kaya basamağı bulunmaktadır. Gerek kaya basamakları, gerekse kare biçimli bu ön alan, kaya kütesinin büyük bir özenle yontulup düzeltilmesiyle elde edilmiştir. Mezar odasına 1,60 m. yüksekliğinde, 1,40 m. genişliğinde ve 0,40 m. eninde bir kapıdan girilmektedir. Kapının 0,90 m. üzerinde ise, 0,50 m. derinliğinde ve 0,70 m. x 0,70 m. ölçülerinde bir aydınlanma açıklığı bulunmaktadır. Aydınlanma boşluğunun dış çevresi bir çerçeve ile çerçevesenerek, sanki buranın uzaktan bir pencereymiş gibi görünmesi sağlanmıştır. Mezar girişi bu haliyle, Van Kalesi kayalığının güney yüzünde bulunan İç Kale'deki Kral Menua'ya ait mezar odasının girişiyle çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Kapı üzerindeki ışık açıklığı, Menua mezarı dışında, Urartu Krallığı'nın yayılım alanı içinde şimdilik ikinci örneği oluşturmaktadır. Mezar içinin ve kapı çevresinin taş ve toprakla kapalı

olması yüzünden, kapı alt mil yatağının olup olmadığı belli değildir. Ana salon 4,40 m. x 5,00 m. büyüklüğünde ve ortalama 3,20 m. yüksekliğinde kare bir plan göstermektedir. Tonozlu ana salonun duvarlarının üst kısmındaki tek sıra dişli silme, tüm çevreyi dolandır. Tabandan ortalama 1,40–1,50 m. yüksekliğinde olan nişler, girişin karşısındaki batı duvarında 4 adet, kuzey ve güney duvarlarında da birer adet ve giriş kapısının sağında ve solunda birer adet olmak üzere toplam 8 adettir. Nişler ortalama 0,70 m. x 0,70 m. büyüklüğünde olup, 0,55 m. derinliğindedir. Ana salondan kuzeydeki mezar odasına 1,70 m. yüksekliğinde, 0,90 m. genişliğinde ve 0,50 m. derinliğinde bir kapıyla girilmektedir. İçerde ölü teknesi (yatağı) görülmektedir. Güneydeki mezar odasına ise 2,20 m. yüksekliğinde ve 1,80 m. genişliğinde bir kapıdan girilmektedir. Kabaca dikdörtgen bir plan gösteren bu oda 2,30 m. x 2,80 m. büyüklüğünde olup, 2,30 m. yüksekliğindedir. Mezar odasının kuzey ve güney duvarlarında da ikişerden toplam 4 adet niş bulunmaktadır. Kalenin Ortaçağ'a değin yerleşmeye sahne olması, birçok mimari yapının tahrip olmasına neden olmuştur. Kaya mezarının özenli ve etkileyici görünümü, çok odalı mezar odasının önemli bir yönetici mezarı olduğuna işaret etmektedir.

Yoğunhasan Göleti

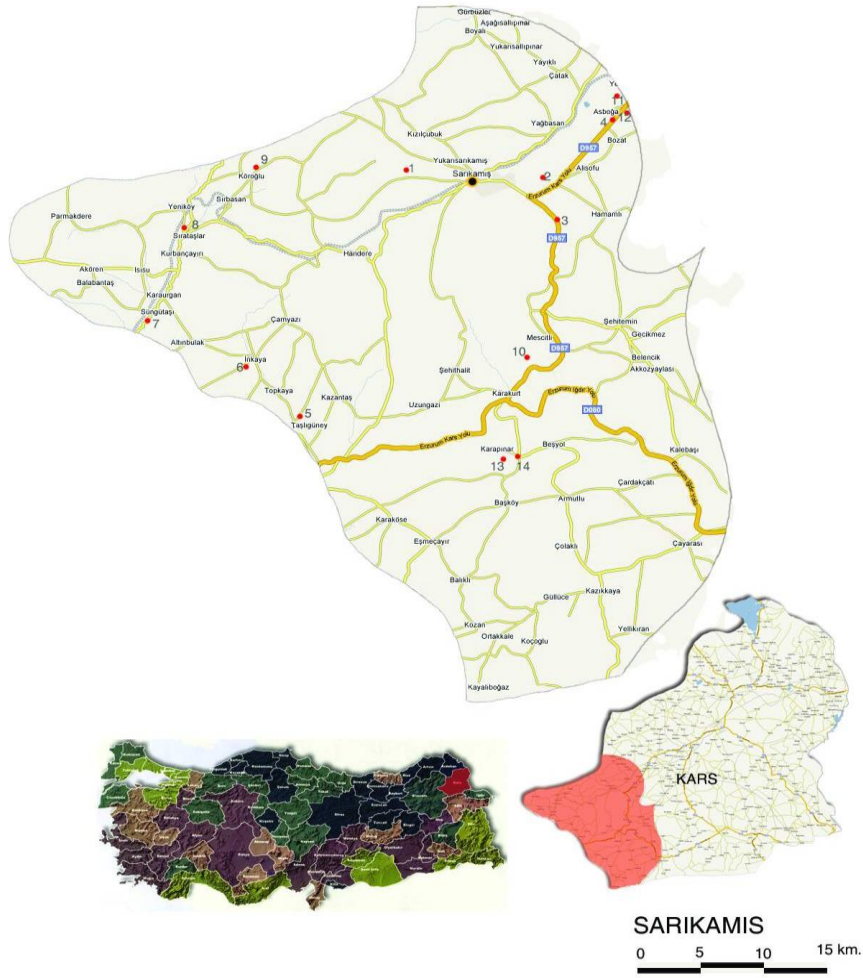
Kars İli, Sarıkamış İlçesi'nin 40 km güneybatısında Karapınar (Yoğunhasan) Köyü'nde bulunmaktadır. Aras Irmağı'nın güneyinde bulunan göletin deniz seviyesinden yüksekliği 1875 m. dir. Kabaca oval bir plan gösteren gölet kar, yağmur ve kaynak sularından oluşmaktadır. Göletin güneyinde bulunan Kondul Dağı'ndan çıkan sular gölete akmaktadır. Ancak Kondul Dağı'nda meydana gelen heyelanlar ve Kondul Dağı'nın eğimli olan kuzey yönüne doğru kayması sonucunda, hem göletin biçimi bozulmuş, hem de göletin içi dolmaya başlamıştır. Bu heyelanlardan dolayı göl küçülmektedir. Fakat günümüzde bile bu gölde oldukça fazla su bulunmaktadır. Gölet duvarının batı kısmı yıkılmadan günümüze ulaşmışsa da, bunun üzeri yer yer toprakla kapanmıştır. Göletin duvarı kuzeybatı kesimini kapatmaktadır. Fakat bu duvarın büyük bir kısmı yıkılmıştır. Ortalama 5 m genişliğinde olan duvarın yapım tekniği ve planı Van bölgesinde Kral Menua dönemine tarihlenen Süphan, Süs ve Çirişgöl barajlarına benzemektedir. Bu göletten akıtılan sular, Aras Irmağına kadar uzanan tarım arazileri ve meyve bahçelerinin sulanmasında kullanılmaktadır. Göletin yakınında bulunan Yoğunhasan Kaya Mezarının Urartu Kralı Menua (MÖ 810–786) Dönemi'nde yapıldığı kesinlik kazandığı gibi, Yoğunhasan Göleti'nin de bu dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır²¹.

Orta Tunç Çağı'nda kurulduğu anlaşılan Yoğunhasan Kalesi, asıl önemini Demir Çağı'nda, Urartu Krallığı'nın erken döneminde kazandığı anlaşılmaktadır. Özellikle Kral Menua tarafından Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferlerde çok önemli bir yönetim merkezi olarak görev yaptığı düşünülmektedir. Kale önemini, Kral I. Argiştı (MÖ 786–764) döneminde Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferlerde de sürdürmüştür. Ancak yakın çevrede şimdilik herhangi bir çivi yazılı belgenin bulunmamasından, bu önemli yönetim merkezinin Urartu Krallığı dönemindeki adının ne olduğunu bilinmemektedir²².

Kaynaklar ve Dipnotlar

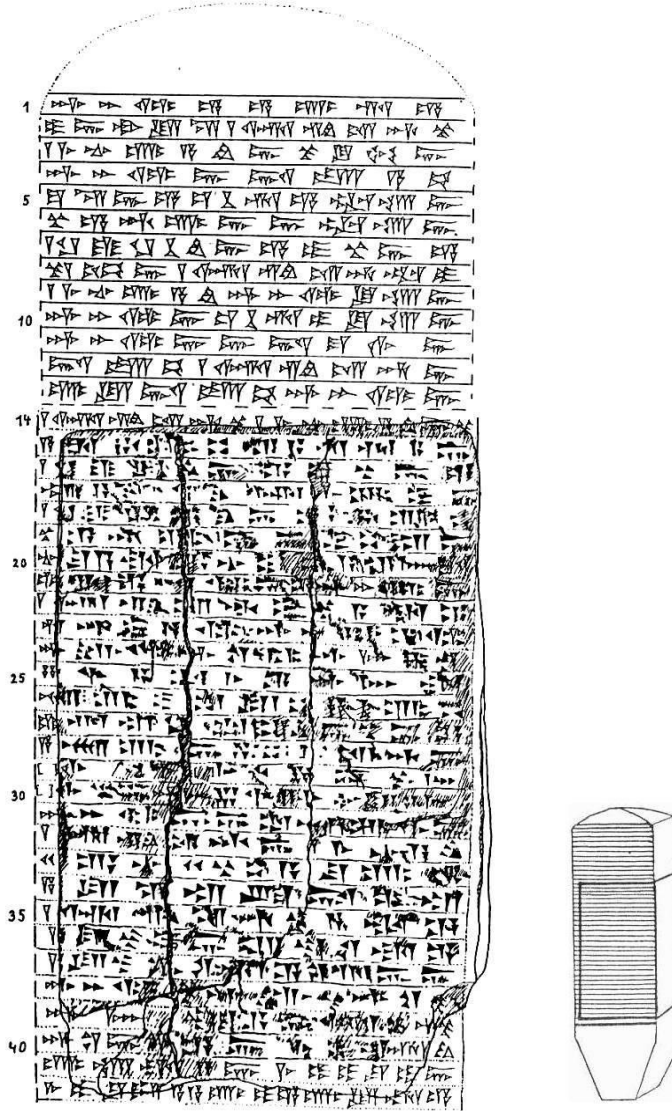
- ¹ KETİN, İ. 1983: **Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış**, İstanbul, 502 vd., ALTINLI, İ. E. 1966: “**Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Jeolojisi**” MTA 66, 48 vd.; ERİNÇ, S. 1965: **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul,16; SEVİNDİ, C. 1999: **Sarıkamyş’ın Coğrafi Etüdü**, (Bas.Dok.Tezi), Erzurum, 1vd.
- ² RATHUR, A. Q. 1966: “**Pasinler-Horasan (Erzurum) Sahasına Ait Genel Jeolojik Rapor**”, MTA, Ankara, 29; ARBAS, G. 1991: “**Horasan (Erzurum İli) Dolayının Jeolojisi**”, MTA, Ankara, 94 vd.
- ³ UZUN, S. 1991: **Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 24; GİRGİN, M. 1991: **Eleşkirt Ovası ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 56; SELEN, A. S. 1945: **Türkiye Coğrafyasının Anahatları**, Ankara, 15; SEVİNDİ, C. 1999: 20 vdd
- ⁴ ERENTEZ, C. 1974: “**1/500.000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası, Kars Paftası İzahnamesi**”, MTA, Ankara, 15; YILMAZ, Ö. 1997: “**Aras Yarma Vadisi Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi ile Morfotektonik Evrimi (Kuzeydoğu Anadolu)**”, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı:32, İstanbul, 141; SEVİNDİ, C. 1999: 23.
- ⁵ DARKOT, B. 1977: “**Erzurum**”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 341; DARKOT, B. 1993: “**Aras**” İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 554; ATALAY, İ. 1987: **Türkiye Jeomorfolojisine Giriş**, İzmir, 59.
- ⁶ HERODOTOS 1973: **Historia** (Çev. E. Erhat, M. Ökmen), İstanbul, 202.
- ⁷ STRABON 1975: **Geographie XI** (Ed ve Çev. F. Lasserre), Paris 8, 6; XI, 4,2.
- ⁸ PAYNE, M. R. 1995: **Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu**, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 82.; BİNGÖL, A. 2004: En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Basılmamış Dok. Lis. Tezi, Erzurum, 111.
- ⁹ CEYLAN, A. 2001: **Sarıkamyş-Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, 53; CEYLAN, A. 2003: “**2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzeysel Araştırmaları**”, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, 316; BİNGÖL, A. 2004: 143., CEYLAN, A. 2005: “**The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age**”, Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van. 6-10 August 2001, British Institute at Ankara (eds. A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire), London, 21-29.
- ¹⁰ CEYLAN, A. 2003: 316; BİNGÖL, A. 2004: 144; CEYLAN, A. 2005: 21–29

- ¹¹ ADONTZ, N. 1946: **Historie d' Armenia: les Origines du Xe Siecle au VIe (V.J.C.)**, Paris, 52; CEYLAN, A. 2001:60, CEYLAN, A. 2003: 316; BİNGÖL, A. 2004: 148; CEYLAN, A. 2005: 21-29
- ¹² CEYLAN, A. 2003: 316, BİNGÖL, A. 2004: 149, CEYLAN, A. 2005: 21-29, PAYNE, M. 1995: 82
- ¹³ CEYLAN, A. 2001:60, CEYLAN, A. 2003: 316, BİNGÖL, A. 2004: 150, CEYLAN, A. 2005: 21-29
- ¹⁴ KÖNİG, F.W. 1955-57., **Handbuch der Chaldischen Inschriften: no. 24**; MELİKİŞVİLİ, G.A. 1950: “**Diauehi**”, Vestnik Drenaj İstorii 34-4: 26-42, 27 vd.; MELİKİŞVİLİ, G. A. 1960: **Urartskie Klinoobrazniye Nadpisi**: 37; ADONTZ, N. 1958: **Historie d' Armenia**, 53 vdd.; PİOTROVSKİİ, B.B. 1966: **II Regno di Van: Urartu**, Rome, 59 vd.; SEVİN, V. 1979: **Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 103 vd.; SALVİNİ, M. 1995: **Geschichte und Kultur der Urartäer**, Dramstadt, 5 vd.; TARHAN, M. T. 1980: “**Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutupri=Lapturi” Hakkındaki Yeni Görüşler**”, An Ar VIII, 101; PEHLİVAN, M. 1984: **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, (Bas. Dok. Tezi), İstanbul, 34 vd.; ÇİLİNGİROĞLU, A. 1994: **Urartu Tarihi**, İzmir, 7 vd.; PAYNE, M. 1995: 40, CEYLAN, A. 2003: 317, BİNGÖL, A. 2004: 150, CEYLAN, A., 2005: 21-29.
- ¹⁵ CEYLAN, A. 2003: 317, BİNGÖL, A. 2004: 150, CEYLAN, A. 2005: 21-29
- ¹⁶ CEYLAN, A. 2003: 317, BİNGÖL, A. 2004: 151, CEYLAN, A. 2005: 21-29
- ¹⁷ CEYLAN, A. 2003: 317, BİNGÖL, A. 2004: 152, CEYLAN, A. 2005: 21-29
- ¹⁸ Doğu Anadolu Bölgesinin en geniş obsidyen yataklarına sahip olan bölgenin obsidyen yatakları açısından geniş bir değerlendirmesi için bk. ÖZGÜR N.-A.BİLGİN 1990: “**Sarıkamış/Kars Perlit ve Obsidyenlerinin Jeokimyası, Jenezi ve Ekonomik Önemi**”, Jeofizik Dergisi 18. 25 vdd., CEYLAN, A. 2003: 317, BİNGÖL, A. 2004: 152, CEYLAN, A. 2005:21-29
- ¹⁹ CEYLAN, A. 2004: “**2002 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları**”, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, Ankara 2004; BİNGÖL, A. 2004: 154, CEYLAN, A. 2005: 21-29
- ²⁰ CEYLAN, A. 2004, CEYLAN, BİNGÖL, A. 2004: 155, A. 2005: 21-29
- ²¹ CEYLAN, A. 2001: 55-59, BELLİ, O. – A. CEYLAN 2002 : “**Kuzeydoğu Anadolu’da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan**”, TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi-Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology, – V, (ed. U. Esin - M. Özdoğan - B. Howe - P. Kuniholm), Ankara, 120 vd., CEYLAN, A. 2003: 316, BİNGÖL, A. 2004: 144 vd., CEYLAN, A. 2005: 27
- ²² CEYLAN, A. 2001: 55-59.; BELLİ, O.-CEYLAN, A. 2002: 120 VD.; CEYLAN, A. 2003: 316.; BİNGÖL, A. 2004: 145, CEYLAN, A. 2005: 27

Harita Tespit Edilen Tarihi ve Arkeolojik Merkezler

-
1- Sarıkamış Yazıtı	8- Sıraşlar Kalesi
2- Toprakkale	9- Koroğlu Kalesi
3- Kız Kalesi	10- Düzmeşe Obsidyen Merkezi
4- Kırankaya/Asboğa Kalesi	11- Gevenli Yerleşmesi
5- Taşlıgüney Kalesi ve Kaya Odaları	12- Tilkitepe
6- Micingert/İnkaya Kalesi	13- Yoğunhasan Kalesi
7- Zivin/Süngütaşı Kalesi	14- Yoğunhasan Göleti

Resim-1 Sarıkamış Urartu Yazıtı Kopyası

Resim-2 Toprakkale Kalesi Duvar Örgüsü

Resim-3 Kız Kalesi Genel Görünümü

Resim-4 Yoğunhasan Kalesi Genel Görünümü

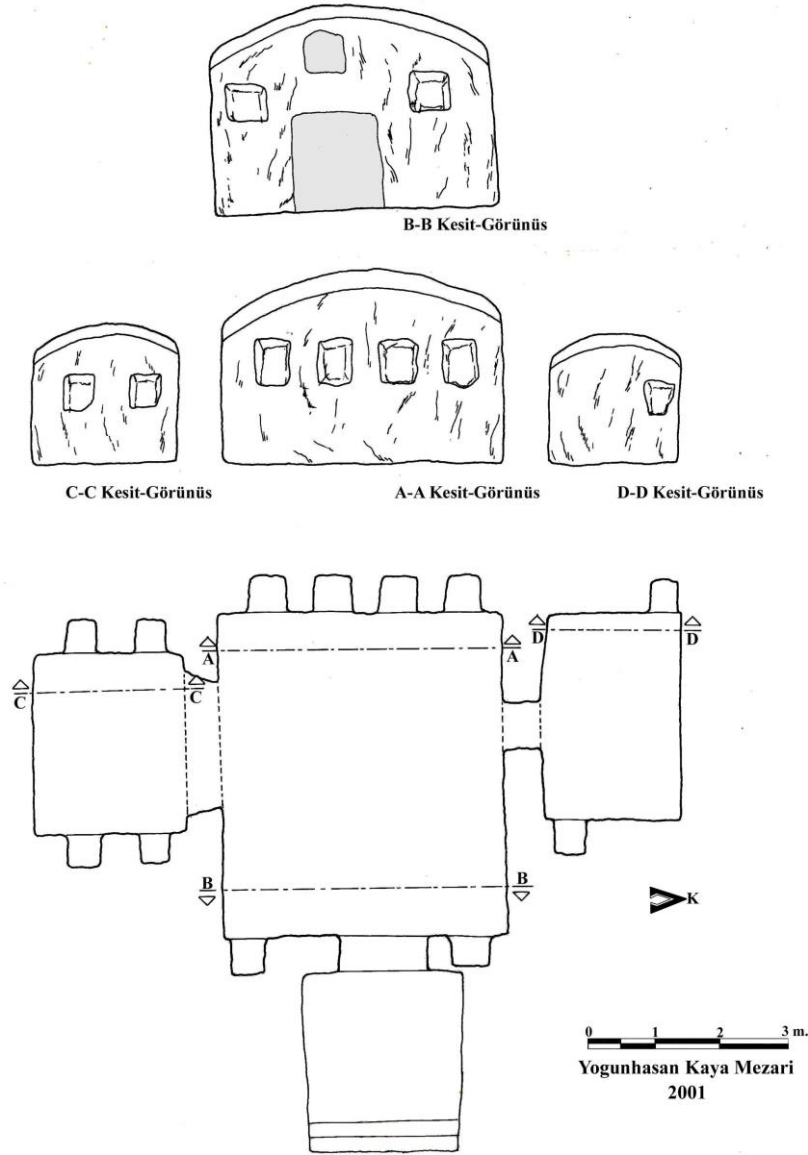
Resim-5 Yoğunhasan Kalesi Duvar Örgüsü

Resim-6 Yoğunhasan Kaya Mezarı İçinden Görünüm

Resim-7 Yoğunhasan Urartu Sulama Göleti

Resim-8 Yoğunhasan Kaya Mezarı Plan ve Kesit Çizimi

Resim-9 Kırankaya Kalesi Genel Görünümü

Resim-10 Taşlıgüney Kaya Odalarının İçinden

Resim-11 Micingert Kalesi genel Görünümü

Resim-12 Micingert Kalesi Şapel Kalıntısı

Resim-13 Zivin (Süngütaşı) Kalesi Genel Görünümü

Resim-14 Sırataşlar Kalesi Genel Görünümü

Resim-15 Koroğlu Kalesi Genel Görünümü

Resim-16 Koroğlu Kalesi Duvar Örgüsü